

„Nem súlyed az emberiség!”...

**Album amicorum
Szörényi László LX. születésnapjára**

Főszerkesztő: JANKOVICS József
Felelős szerkesztő: CSÁSZTVAY Tünde
Szerkesztők: CSÖRSZ Rumen István
SZABÓ G. Zoltán

Nyitólap: www.iti.mta.hu/szorenyi60.html

MTA Irodalomtudományi Intézet
Budapest, 2007

ÁCS PÁL

David Hume eszméi a magyar felvilágosodásban*

Az 1770-es években kibontakozó magyar felvilágosodás a kortárs európai gondolkodás bölcséleti alapjaira épült. Az értelem határait kutató „módszeres kételkedés” és a szabad tudományos vizsgálódás igénye nyugat-európai filozófiai hatások nyomán öltött formát Magyarországon. A sokféle alakban megjelenő szkepticizmus a kor társadalmi, vallási és kulturális törekvéseit egyaránt áthatotta.¹

A Bécsben élő „testőr-írók”² az új szellemi érzékenység jegyében láttak neki a modern bölcsélet tanulmányozásának. Tudjuk, hogy nem voltak forradalmárok, de kétségbe vonták a fennálló társadalmi rend törvényes alapjait, és vitatták a tételes vallások dogmáit.³

A felvilágosodás hívei aligha támaszkodhattak arra az ismeretanyagra, amit a honi iskolák közvetítettek számukra, noha ezek a tanintézmények sem zárkóztak el teljességgel a modern természettudományos és filozófiai gondolkodástól.⁴ A kartéziánus bölcsélet alapelemei már a 17. században érvényesültek a magyar oktatásban, később pedig – mind a katolikus, mind a protestáns iskolákban – Newton és Leibniz tanításai alapján magyarázták a természetfilozófiát.⁵ A 18. században a pesti piarista gimnázium tanárai azt

* A tanulmány angol változata: „Ignoramus”: *David Hume’s Ideas in the Hungarian Enlightenment = The Reception of David Hume in Europe*, ed. By Peter JONES, London, Thommes Continuum, 2005 (The Athlone Critical Traditions Series: The Reception of British Authors and Irish Authors in Europe, series editor: Elinor SHAFFER, 253–267, 385–388).

1 ECKHARDT Sándor, *Bessenyei és a francia gondolat, Egyetemes Philológiai Közlöny*, 42 (1919), 193–220, 43 (1920), 42–53, 44 (1921) 19–34.

2 BALLAGI Aladár, *A Magyar Királyi Testőrség története különös tekintettel irodalmi működésére*, Pest, Franklin, 1878.

3 BÍRÓ Ferenc, *A felvilágosodás korának magyar irodalma*, Budapest, Balassi Kiadó, 1998, 69–73, 88–93, 97–106.

4 ÁCS Pál–SZÉKELY Júlia, *Magyar nyelvű irodalom és oktatás a 18. században*, in *Kétfejű sas. A Habsburg uralom Magyarországon* (CD-ROM), szerk. SZENTPÉTERI József, Budapest, Enciklopédia Humana Egyesület, 2000.

5 TURÓCZI-TROSTLER József, *Les Cartésiens hongrois*, in *Revue des Etudes Hongroises et Finno-Ougriennes*, 10 (1933), 100–125.

az elvet vallották, hogy a teológiának fölösleges küzdenie a szabad gondolkodás ellen.⁶ Ez az eklektikus felfogásmód a hit és az ész világát különválasztó „kettős igazság”, a „veritas duplex” régi, középkori gyökerű elvén alapult.⁷

A bécsi testőrség ifjú magyar entellektüeljei mégis sokat gúnyolódtak egykori tanáraik maradiságán. Nemcsak az oktatás, hanem a kulturális élet egészének korábbi színvonalát is bírálták a felvilágosodás hívei; több-kevesebb joggal a magyar irodalom teljes hiányáról beszéltek. Mindent maguk akartak pótolni – többek között a magyar irodalomból eladdig hiányzó filozófiai esszéket is.⁸

A magyar oktatás és tudományosság nyelve ekkoriban még a latin volt, mely 1836-ig hivatalos államnyelvként szolgált. Magyarul csak 1777-től kezdve tanítottak filozófiát, ami – bölcséleti műnyelv hiányában – komoly nehézséget okozott az előadónak.⁹ A hazai főiskolákon főként olyan tanárok oktattak, akik német egyetemeken szereztek diplomájukat, érthető, hogy számukra Christian Wolff népszerű Leibniz-interpretációja jelentette a *recentior philosophiát*.¹⁰

A Bécs vonzáskörébe került felvilágosult értelmiség szellemi horizontja hirtelen kitágult. Tagadták, „hogy csupán iskola tanítás Plátót Plátónak, Neftont Neftonnak tette volna. Az iskola csak felvetette őket, hanem osztán magok repültek”.¹¹ „Szárnyalni” – vagyis járatosnak lenni a modern irodalmi és filozófiai mozgalmakban – csakis azok tudtak, akik francia nyelvismerettel rendelkeztek.¹² Mária Terézia férje, Lotharingiai Ferenc a bécsi császári udvarban a franciát tette a családi érintkezés nyelvévé.¹³ Az 1750-es években szoros politikai szövetség alakult ki Ausztria és Franciaország között. Kaunitz osztrák kancellár párizsi követútjáról hazatérve Bécsben is terjeszteni kezdte a francia szalonok szokásait, valamint az enciklopédizmus és a deizmus francia szellemiségét.¹⁴ Bécs kultúrája francia jelleget öltött. A magyar főurak gyermekei a Mária Terézia alapította új tanintézményekben – a bécsi Teréziánumban, a Szavojai Jenő Lovagakadémián vagy a bécsújhelyi Mária Terézia Katonai Akadémián – sajátították el a francia nyelvet,

6 TAKÁTS Sándor, *A főváros alapította budapesti piarista kollégium története*, Budapest, Hornyánszky, 1895, passim.

7 PFEIFER Vilmos, *Magyar filozófusok a 18. század végén*, Szeged, A Magyar Királyi Horthy Miklós Tudományegyetem Filozófiai Intézete, 1941, 17–18.

8 BÍRÓ, *A felvilágosodás korának magyar irodalma*, i. m. (3. j.), 61–69.

9 PFEIFER, *Magyar filozófusok a 18. század végén*, i. m. (7. j.), 18.

10 SZEKFŰ, Gyula, *A tizennyolcadik század*, Budapest, Királyi Magyar Egyetemi Nyomda, 1936, 332. (HÓMAN Bálint–SZEKFŰ Gyula, *Magyar történet*, 6)

11 BESSENYEI György, *A Holmi*, kiad. BÍRÓ Ferenc, Budapest, Akadémiai Kiadó, 1983, 238.

12 ECKHARDT, *Bessenyei és a francia gondolat*, i. m. (1. j.), 1919, 194. skk.

13 H. BALÁZS Éva, *Új dinasztia – megújuló magyar társadalom = Császár és király: Történelmi utazás, 1526–1918* (Kiadás az Osztrák Nemzeti Könyvtár dísztermében, 2001. március 8.–május 1.), katalógus, szerk. FAZEKAS István, UJVÁRY Gábor, Bécs, Collegium Hungaricum, 2001, 68.

14 H. BALÁZS Éva, *Bécs és Pest-Buda a régi századvégen*, Budapest, Magvető Kiadó, 1987, 60–74.

s nagy keletje volt köztük a francia könyveknek.¹⁵ Mária Terézia uralkodása alatt a cenzúra igyekezett korlátok köré szorítani a „libertinus” művek kiadását és kereskedelmét. Jellemző módon még a tilalmas könyvek jegyzékét is indexre tették, nehogy az olvasóközönség éppen ebből értesüljön a veszedelmes eszmékről.¹⁶ A francia könyvek beáramlását mégsem lehetett meggátolni. A magyar főúri könyvtárakba százával érkeztek a francia felvilágosodás különféle kiadványai.¹⁷

Bessenyei György – aki 1765-től fogva szolgált a bécsi magyar testőrségben – huszonhárom évesen, teljesen önállóan kezdett bele a francia nyelv tanulásába, s nemsokára tekintélyes franciás műveltséggel rendelkezett.¹⁸ A voltaképpen autodidakta író sokoldalú felvilágosult képzettségre tett szert a császárvárosban.¹⁹ A kor bécsi szokásának megfelelően mindent franciául olvasott, még a német írókat is. Nem meglepő, hogy a brit felvilágosodás eszméivel is francia fordításokon keresztül ismerkedett meg.²⁰

Angolul ekkor még nagyon kisszámú magyar értelmiségi tudott.²¹ Néhány protestáns teológus – a hagyományos egyházi kapcsolatok révén – magánszorgalomból megtanult angolul, eredeti művek fordítására azonban senki sem vállalkozott.²² Nem tudjuk pontosan, hogy Bessenyei és íróbarátai milyen mélységig jutottak el a brit szerzők műveinek ismeretében. Annyi bizonyos, hogy tudásukra francia közvetítéssel tettek szert, s érdeklődésüket, tárgyválasztásukat és értékítéleteiket a bécsi franciás irodalmi körök szellemi áramlatai irányították.²³ Bizonyosan franciául olvasta Clarke és Locke munkáit, és sok jel utal arra, hogy Hobbes és Newton írásaival szintén megismerkedett.²⁴

15 SZEKFŰ, *i. m.* (10. j.), 340.

16 KOSÁRY Domokos, *Bevezetés a magyar történelem forrásaiba és irodalmába*, II, Budapest, Közoktatásügyi Kiadványkötet, 1954, 211.

17 ECKHARDT Sándor, *Az aradi közművelődési palota francia könyvei*, Arad, Réthy Lipót, 1917.

18 ECKHARDT Sándor, *Le premier philosophe hongrois et la pensée française = La Nouvelle Revue de Hongrie*, 6 (1938), 529–536; Peter F. SUGAR, *The Influence of the Enlightenment and the French Revolution in Eighteenth-Century Hungary*, in *Journal of Central European Affairs*, 17 (1958): 331–355.

19 WALDAPFEL József, *Magyar irodalom a felvilágosodás korában*, Budapest, Akadémiai Kiadó, 1963, 127–195.

20 A 18. századi, angolból készült francia fordítások bibliográfiáját lásd Ch. A. ROCHEDIEU, *Bibliography of French Translations of English Works, 1700–1800*, Chicago, 1948.

21 FEST Sándor, *Skóciai Szent Margittól a Walesi bárdokig: Magyar–angol történelmi és irodalmi kapcsolatok*, szerk. CZIGÁNY Lóránt, KOROMPAY H. János, Budapest, Universitas Könyvkiadó, 2000, passim.

22 BERG Pál, *Angol hatások tizenhetedik századi irodalmunkban*, Budapest, Országos Széchényi Könyvtár, 1946; BIRÓ Ferenc, *Péczeli József*, in *Irodalomtörténeti Közlemények*, 69 (1965), 405–432, 557–584.

23 H. BALÁZS, *Bécs és Pest-Buda a régi századvégen*, *i. m.* (14. j.), 32–34.

24 ECKHARDT, *Bessenyei és a francia gondolat*, *i. m.* (1. j.), 1919: 199, 206, 209–216, 220; 1921: 19, 20, 22, 23, 34.

Bécsi kultúrkörökben a legnépszerűbb angol író ekkortájt Alexander Pope volt.²⁵ Pope deista erkölcsbölcseletét Voltaire tette közkedveltté Franciaországban. Ez a divathullám elérte Bécset, ahol 1761-ben ki is adták Pope műveit, természetesen franciául. 1771-ben talán éppen e könyv alapján tolmácsolta Bessenyei György szabad magyarsággal Pope tankölteményét, *Az embernek próbáját* (*Essay on Man*). Bessenyei egyik legelső munkája volt ez a kötet, elmondható tehát, hogy már pályája kezdetén megismerkedett a brit antropológiai gondolkodás alapkérdéseivel.²⁶

Más brit szerzők nevei, művei, gondolatai hasonló, kerülő úton jutottak el Bessenyeihez. 1777-ben kiadott vígjátéka, *A filozófus* francia mintákat követő önálló alkotás.²⁷ A színdarab főszereplője a bölcsesség hasznosságát vitatva a nagy kételkedők, Descartes és Locke szellemét idézi, ám náluk is többre értékeli egy ma már kevésbé ismert filozófust, Jean-Baptiste-René Robinet-t. A magyar felvilágosodás-kutatás már régen rámutatott arra, hogy a jezsuita rendből kilépett francia szabadgondolkodó, az 1761-ben megjelent *De la nature* című könyv szerzője volt Bessenyei György kedvenc filozófusa.²⁸

Robinet a természet harmóniáját a jó és a rossz princípium kiegyensúlyozottságával magyarázza. Robinet dialektikája azért nyerte el a magyar gondolkodó tetszését, mert szellemes választ talált benne a felvilágosodás egyik alapkérdésére, a „rossz problémájára”, a *problème du malra*.²⁹ Már Pope tankölteményéből is azt olvasta ki, hogy minden létezés ellentétes elemek harcából formálódik. Robinet még világosabban magyarázta meg számára, hogy a szenvedés természetes kiegészítője az öröm, a pusztulás a keletkezés – a rothadásból új élet születik.³⁰

Szinte bizonyos, hogy a Robinet iránti lelkesedés vezette el Bessenyeit David Hume műveire. Robinet volt ugyanis Hume egyik francia fordítója, aki az erkölcsi esszék, valamint az *An Enquiry concerning the Principles of Morals* francia interpretációjával

25 SZAUDER József, *Az estve és Az álom. Felvilágosodás és klasszicizmus*, Budapest, Szépirodalmi Kiadó, 1970, 233–240; FEST, *Skóciai Szent Margittól a Walesi bárdokig*, i. m. (21. j.), 274–293, 348–355.

26 BESSENYEI György, *Az embernek próbája*, kiad. HARSÁNYI István, Budapest, Magyar Tudományos Akadémia, 1912 (Régi magyar könyvtár, 30); BESSENYEI György, *Költemények*, szerk. GERGYE László, Akadémiai Kiadó, Budapest, 1991 (Bessenyei György Összes Művei).

27 BESSENYEI György, *A' Filozófus* = BESSENYEI György, *Színművek*, szerk. BÍRÓ Ferenc, Akadémiai Kiadó, Budapest, 1990 (Bessenyei György Összes Művei)

28 ECKHARDT, *Bessenyei és a francia gondolat*, i. m. (1. j.), 1919: 206–208, 220; 29, 34; WALDAPFEL, *Magyar irodalom a felvilágosodás korában*, i. m. (19. j.), 164, 176, 177; BÍRÓ, Ferenc *A fiatal Bessenyei és íróbarátai*, Budapest, Akadémiai Kiadó, 1976, 159–162; VÖRÖS Imre, *Természetszemlélet a felvilágosodás kori magyar irodalomban*, Budapest, Akadémiai Kiadó, 1991, 187. skk.

29 BÍRÓ, *A fiatal Bessenyei és íróbarátai*, i. m. (28. j.), 160; vö. VOLTAIRE, *Vers a lisszaboni földrengésről, avagy annak az elvnek a vizsgálata, hogy minden jól van*, ford. PETRI György = *A francia felvilágosodás morálfilozófiája*, szerk. LUDASSY Mária, Budapest, Gondolat, 1975, 304–309; UÓ, *Rossz*, in *Filozófiai abécé*, ford., szerk. RÉZ Pál, Budapest, Európa, 1983, 361–366.

30 ECKHARDT, *Bessenyei és a francia gondolat*, i. m. (1. j.), 1919: 206.

(*Essais de morale, ou Recherches sur les principes de la morale*) öregbítette a skót filozófus európai hírnevét.³¹ Hume könyvei természetesen tilalmi listán voltak a katolikus Bécsben, Bessenyei azonban könnyen hozzájuthatott a nem engedélyezett kiadványokhoz is. Egyik legjobb barátja és támogatója, Kollár Ádám Ferenc a bécsi Hofbibliothek igazgatója volt.³² Az ő révén betekintést nyerhetett a szigorúan őrzött könyvtár anyagába, ahol a tiltott irodalomból jelentős gyűjteményt alakítottak ki – többek közt Hume filozófiai művei is megtalálhatók voltak itt.³³ Bessenyei egyébként 1780-tól maga is a Hofbibliothek tiszteletbeli könyvtárára lett. Nem tudni, hallotta-e hírét annak, hogy a skót filozófus – angol követségi titkárként – 1748-ban Bécsben is megfordult, s belekóstolt a császárváros kulturális életébe. Arról aligha volt tudomása Bessenyeinek, hogy amikor 1767-ben Hume a Foreign Office helyettes államtitkára lett, hatáskörébe tartozott a Nagy-Britannia és Bécs közti kapcsolatok felügyelete is.³⁴

Bessenyei György 1774-ben egy esszégyűjtemény írásába kezdett. A jelentős részben filozófiai eszme-futtatásokat tartalmazó kötet – Holbach nyomán – *A természet rendje* (*Système de la Nature*) címet viselte.³⁵ Sohasem jelent meg nyomtatásban, de számos kézírata ismeretes. Nemrégiben egy újabb, minden eddiginél bővebb másolatára bukkantak Debrecenben, mely – a korábban ismert változatoktól eltérően – megnevezi a mű forrásait is: eszerint a gyűjtemény gondolatai „Voltaire-ből, Robinet-ből, Mirabeau-ból [Holbach álneve], Rousseau-ból, Hume-ból, Friedrichből [II. Frigyes]” valók. Ez a felsorolás különösen David Hume nevének említése miatt jelentős, hiszen a többi filozófust eddig is számon tartották Bessenyei forrásai közt. Kiváltképpen érdekes az a körülmény, hogy a lista Robinet társaságában szerepelteti Hume-ot. Beszédes bizonyítéka ez annak

31 BÍRÓ, *A fiatal Bessenyei és íróbarátai*, i. m. (28. j.), 223–224. – Az aradi Biblioteca Județeană állományában jelenleg a következő Hume-kötetek találhatóak (ezekért az adatokért Kakucska Máriának tartozom köszönettel): *Das Genie des Herrn Hume, oder Sammlung der vorzüglichsten Grundsätze dieses Philosophen*, Leipzig, 1774; *Essais moraux et politiques*, I–II, Amsterdam, 1764; *Discours philosophiques*, Amsterdam, 1754; *Oeuvres philosophiques*, I–V, Londres, 1764; *Histoire d'Angleterre*, I–IV, Amsterdam, 1765; *Geschichte von England*, I–IV, Breslau, 1767; *Geschichte von Großbritannien*, I–II, Breslau, 1762; *Moralische und politische Versuche als dessen vermischte Schriften*, Hamburg, 1756; *Sittenlehre der Gesellschaft*, Hamburg, 1756; *History of England from the Invasion of Julius Caesar to the Revolution in 1688*, London, 1825; *Vermischte Schriften über die Handlung und die anderen Quellen des Reichthums eines Staats*, Leipzig, 1766; *Vier Abhandlungen*, Quedlinburg, 1759. [Natürliche Geschichte der Religion, Von den Leidenschaften, Vom Trauerspiel, Von den Grundregel des Geschmacks].

32 VÖ. KOLLÁR Ádám Ferenc, *Levelezése*, kiad. Soós István, Budapest, Universitas Könyvkiadó, 2000.

33 BESSENYEI György, *Idegen nyelvű munkák és fordítások: 1773–1781*, kiad. KÓKAY György, Budapest, Akadémiai Kiadó, 1991, 38.

34 GÁL István, *David Hume magyar vonatkozásai, Filozófiai Szemle*, 15 (1971), 716–718.

35 BESSENYEI, *A Holmi*, i. m. (11. j.)

– amit eddig csak sejteni lehetett –, hogy Robinet révén Bessenyei valóban olvasta és felhasználta Hume írásait.³⁶

Pontos forráshivatkozások hiányában aligha lehet hitelesen megállapítani azt, hogy Hume-nak mely műveiből merített Bessenyei. A filozófiai esszék tematikája, kérdésfeltevései és bizonyos szövegpárhuzamok mégis valószínűsítik, hogy szerzőjük a Robinet fordította *Principles of Morals*³⁷ mellett az *An Enquiry concerning Human Understanding* szövegét is ismerte.³⁸

Bessenyei filozófiai alapállását kezdettől fogva a mérsékelt szkepticizmus határozta meg. „Ignoramus et ignorabimus. Ismereteink csak érzékeink útján gyarapodhatnak” – így összegzi Eckhardt Sándor Bessenyei szkepticizmusát.³⁹ Lépten-nyomon a megismerés korlátaiba ütközött, s kétségeinek sokaságát a szkeptikus filozófia paradoxonjaival igyekezett feloldani. Tételeit rendszerint olvasmányjaiból vette, diszkurzív levezetésekre nem vállalkozott – az esszéműfaj ezt nem is igen engedte volna meg –, de sokszor szolgált ötletes és egyéni argumentációval. Bessenyei sohasem lépett ki a deizmus eszme köréből, de ezen belül maradvá, fiatalkori műveiben – így a szóban forgó esszékötetben, *A természet rendjében* is – a következetes szabadgondolkodás irányába hajlott. Jó okunk van tehát feltételezni, hogy Hume filozófiájából az emberi megismerés módozataira és korlátaira vonatkozó tételeket, nevezetesen a kauzalitás kérdéskörébe tartozó paradoxonokat hasznosította.

Isten és a természet viszonyáról Bessenyei szerint azért nem fogalmazhatunk meg érvényes ítéleteket, mert ezek a megállapítások sohasem mutatnak túl a természeten, aminek az ember is része.⁴⁰ Ez az okfejtés az *Enquiry* 7. fejezetének a Legfőbb Lényről szóló bekezdésével analóg: „Még el sem jutottunk elméletünk utolsó láncszeméhez, s már rég Tündérországba kerültünk, ott pedig nem bízhatunk meg az érvelés szokásos módszereiben” – írja Hume.⁴¹ Bessenyei szerint Isten közkeletű attribútumai – végtelenség, tökéletesség – tapasztalati úton felfoghatatlanok.⁴² Ez a megállapítás viszont Hume-nak *A különleges gondviselésről és a túlvilági életről* szóló bölcselkedésével rokonítható: „Amit mi felsőbbrendű tökélynek képzelünk, a valóságban lehet fogyatékoság is. De ha

36 SZILÁGYI Ferenc, *Bessenyei megtalált „Ósholmi”-ja*, *ItK*, 94 (1990), 256–271.

37 David HUME, *Tanulmány az erkölcs alapelveiről*, ford. MIKLÓSI Zoltán, BABARCZY Eszter, utószó LUDASSY Mária, Budapest, Osiris, 2003.

38 David HUME, *Tanulmány az emberi értelemről*, ford. VAMOSI Pál, utószó, jegyzetek SZENCZI Miklós, Budapest, Nippon, 1995.

39 ECKHARDT, *Bessenyei és a francia gondolat*, i. m. (1. j.), 1919, 215.

40 BESSENYEI, *A Holmi*, i. m. (11. j.), 123.

41 HUME, *Tanulmány az emberi értelemről*, i. m. (37. j.), 69–70.

42 „Gyere tovább, menjünk rendre, és lássuk: ha megfoghatod-e az Istennek tulajdonságait? Soha nem kezdődött, soha nem végződik (...), jó-e hozzánk vagy nem? Feltéven, hogy az Istenről, maga léte szerint, egy gondolatot sem formálhatsz fejedben, tedd fel azt is, hogy ötlet magában éppen nem egy cikkelyre nézve is”: BESSENYEI, *A Holmi*, i. m. (11. j.), 123.

mégoly nagy tökély volna is, amennyiben a Legfőbb Lénynek olyasmit tulajdonítunk, ami alkotásaiban ténylegesen sohasem nyilatkozik meg a maga teljességében, ez inkább hízelgésre és ömlengésre vall, semmint helyes gondolkodásra” (*Enquiry* 11).⁴³ Bessenyei tehát Hume-mal együtt vallotta, hogy „az Istenséget csakis alkotásaiból ismerhetjük” (*Enquiry* 11),⁴⁴ ám a probléma megoldását – a skót bölcseletől eltérő módon – a franciás körökben divatos „spinozizmus”⁴⁵ eszmekörében látta: „Ez a szó, Isten, nem tészen egyebet, hanem örök és véghetetlen, mindenüvé kiterjedő lételt és természetet”.⁴⁶

Test és lélek, szellem és anyag kapcsolatának „misztériuma” erősen foglalkoztatta a magyar bölcselet. Locke gondolatmenete nyomán arra a meggyőződésre jutott, hogy „a test nem adhat lelket, mert a lélek nem test”.⁴⁷ Ezt az állítását a hegedűről szóló szép példázattal támasztja alá Bessenyei, ami nyilvánvalóan a lantról szóló – a korban népszerű – antik leírásokból származik: „Az egész természetnek testét így nevezzük: ég, föld, tűz, víz. Ennek a négy dolognak egymásba való alkottatása szül osztán sok ezer dolgokat, melyek nem testek, sem nem lelkek, de mégis sok módon éreztetnek. Példának okául végy elő egy hegedűt, nézd meg, hányféle dolgokból van öszveszedve: fa, húr, enyv, lószőr, szurok. Mesterségesen öszvecsinálva s bizonyos grádusokig felvonva hangot adnak magokból. Egy hegedűn hány ezerféle nótát el lehet húzni, mely nóta közül távolról, füleden által, elmédben mindenik más változást szül. Mondd meg most, hogy az a hang, mely két, három szobán keresztül füleden szívedbe megyen, tűz-é, föld-é, levegő-é, víz-é? Úgy-é, hogy egyik sem ezek közül, s nem is lélek?”⁴⁸ Locke követőjeként Bessenyei is a holt anyagban lakozó titokzatos „gondolkozó erő”-nek képzelte a lelket, amely az értelem közreműködése révén tevékeny⁴⁹ – s e kérdésben olykor hajlamosnak mutatkozott a materialisták nézetét osztani, máskor viszont Malebranche okkazonalizmusával szimpatizált.⁵⁰ A „lélek nem anyagi voltával” kapcsolatos kétségeit persze Hume olvasása is táplálhatta, aki az *Enquiry* 7. fejezetében azt kérdezi: „hol akad a természetben a test és a

43 HUME, *Tanulmány az emberi értelemről*, i. m. (37. j.), 140.

44 Uo., 139.

45 BÍRÓ, *A fiatal Bessenyei és íróbarátai*, i. m. (28. j.), 132–180; BÍRÓ, *A felvilágosodás korának magyar irodalma*, i. m. (3. j.), 80–82; VÖ, *Spinoza élete és szelleme avagy Értekezés a három impostorról* (*La vie et l'esprit de Mr Benoit de Spinoza: Traité des trois imposteurs*), ford., utószó BALÁZS Péter, szerk. KESERŰ Gizella, Szeged, Szegedi Tudományegyetem, 2005 (Fiatal filológusok füzetek. Korai újkor, 5)

46 BESSENYEI, *A Holmi*, i. m. (11. j.), 133.

47 Uo., 131.

48 Uo., 130–131.

49 VÖ, John LOCKE, *Értekezés az emberi értelemről*, ford. DIENES Valéria, Budapest, Akadémiai Kiadó, 1979, II. 1. 11. §

50 ECKHARDT, *Bessenyei és a francia gondolat*, i. m. (1. j.), 1919: 204; BÍRÓ, *A fiatal Bessenyei és íróbarátai*, i. m. (28. j.), 36, 137; HAJÓS József, *Malebranchiana = Uő, Barangolás kolozsvári könyvtárakban*, Kolozsvár, Kriterion, 1999, 194–202.

lélek kapcsolatánál rejtélyesebb elv”?⁵¹ Ám a magyar bölcseletnek valószínűleg nem volt pontos fogalma azokról a szkeptikus megfontolásokról, amelyek Hume-ot mind az „ateistáktól”, mint a „teistáktól” elválasztották. (*A lélek nem anyagi voltáról; Treatise I. iv. 5.*)⁵²

Hit és tudás szembeállításakor Hume gondolatainak még kézzelfoghatóbb nyomaira bukkanhatunk Bessenyeinél. A felvilágosodás íróihoz hasonlóan Bessenyei is csúfondáros kifejezésekkel illeti a hitből fakadó meggyőződéseket, s nemcsak a boszorkányokban és kan ördögökben való hitet,⁵³ hanem a kinyilatkoztatott vallások hitbizonyosságait is babonáságnak tartja. Két teljes fejezetet szentel a csodák és csodatételek cáfolatának. Ellenérvei feltűnően összecsengenek Hume-nak *A csodákról (Enquiry 10)* szóló fejtegetéseivel.⁵⁴ Köztudomású, hogy ez a könyvrészlet volt Hume leghírhedtebb írása.⁵⁵ Bessenyei szerint a csoda ellen felhozható két legfontosabb érv az, hogy ellenkezik a tapasztalattal és megsérti a természet rendjét.⁵⁶ Tudjuk, hogy Hume is éppen ilyenformán okoskodik. A csodákkal szemben támasztható gyanú forrásai között Bessenyei a tanúbizonyosságok hiteltelenségét említi első helyen: „Voltak régen e világban csodák, de mégis honnan tudod? Emberek mondják.”⁵⁷ Ez a fejtegetés egyértelműen Hume nézeteit visszahangozza: „az emberi tanúságtételeknek csakis a tapasztalat adhat hitelességet, ámde ugyanez a tapasztalat szolgáltat nekünk bizonyosságot a természeti törvényekről is” – írja a skót filozófus.⁵⁸ Bessenyei szerint az is gyanúra adhat okot, hogy az egymásnak ellentmondó kinyilatkoztatások egyaránt táplálják a csodákba vetett hitet. Ám „ha ez helyes hit, úgy a muhamedánoknak igaz hitek van, mert nekik is azt mondják tanítóik..., hogy Muhamed Isten embere volt s csodákat tett”.⁵⁹ A Mohamed csodáira történő hivatkozás alighanem szintén Hume-allúzió: „Róma, Törökország, Sziám és Kína vallásai nem állhatnak mind együttesen szilárd alapon (...). E gondolatmenetnek megfelelően, ha Mohamed vagy utódai csodatételeiben hiszünk, néhány barbár arab tanúskodása szolgál számunkra bizonyítékul” – mondja Hume.⁶⁰

51 HUME, *Tanulmány az emberi értelemről, i. m.* (37. j.), 63.

52 David HUME, *Értekezés az emberi természetről*, ford. BENCE György, utószó, jegyzetek LUDASSY Mária, Budapest, 1976, 314–338.

53 BESSENYEI, *A Holmi, i. m.* (11. j.), 303–307.

54 HUME, *Tanulmány az emberi értelemről, i. m.* (37. j.), 104–125.

55 FRANCIS BECKWITH, *David Hume's Argument Against Miracles: a Critical Analysis*, Lanham, Md., London, University Press of America, 1989.

56 BESSENYEI, *A Holmi, i. m.* (11. j.), 127–129, 138–141.

57 Uo., 140.

58 HUME, *Tanulmány az emberi értelemről, i. m.* (37. j.), 121.

59 BESSENYEI, *A Holmi, i. m.* (11. j.), 140.

60 HUME, *Tanulmány az emberi értelemről, i. m.* (37. j.), 116.

A hittel szembeállítható tudományos megismerés igaz módját Bessenyei a matematikai természetű bizonyosságokban látja,⁶¹ könyvének *Font, szám, mérték, emberi tudomány* című fejezetében: „Ezekről a mértékekről és számokról kél fel minden emberi ismértség és tudomány” – mondja a magyar író, s azt is megállapítja, hogy az erkölcs éppen abban különbözik a tudomány tényeitől, hogy ezt „nem lehet fontba tenni”, „mert csak érzésbe van”.⁶²

Ez a megállapítás a tényítéletek és a matematikai igazságok alapvető különbségéről szóló hume-i eszmefuttatásokkal⁶³ vezet át bennünket az erkölcsi megkülönböztetések szkeptikus analíziséhez. „Video meliora proboque, deteriora sequor” (Látom a jót, helyeslem is, mégis a rosszat követem) – alkalmazza Hume az antik szállóigét (Ovidius, *Metamorphoses*, VII. 20.).⁶⁴ Bessenyei is úgy véli, hogy erkölcsi értelemben nem vezet út a gondolat világából a test világába, vagyis az erkölcsi döntések észérvekkel nem igazolhatók. Ezek forrása nem az értelem, hanem az emberi természet, vagyis az *erkölcsi érzék*: „az emberek sohasem úgy élnek, cselekszenek, mint tanítanak, tanácsolnak és okoskodnak”.⁶⁵

Bessenyei György hosszú pályafutása alatt sok egyéb filozófiai művet is alkotott, ám ezekben hiába keresünk hivatkozásokat Hume írásaira vagy gondolataira. Ennek több oka is lehet. Egyfelől arra gondolhatunk, hogy a skót bölcselő jelentőségét nem ismerték fel kellőképpen azok a bécsi intellektuális körök, amelyekhez a magyar felvilágosodás első nemzedéke igazodott. Az is tény, hogy Hume rendszerének ekkor még Párizsban is csak kevés valódi értője akadt.

Másfelől tekintetbe kell venni, hogy az 1770-es évek második felében Bessenyei filozófiája némiképp átalakult, radikalizmusa megtorpant, önnön kétségeivel szemben is súlyos aggályai voltak.⁶⁶ A *Holmi* címmel 1779-ben sajtó alá adta esszéjétének átdolgozott változatát, ebből azonban kimaradtak a következetesen végigvitt szkeptikus fejtegetések, s bekerültek olyan újabb írások, amelyek kifejezetten az istenhit és a lélek halhatatlansága megtámogatásának céljából keletkeztek. A nyomtatásban megjelent Bessenyei-művek visszafogottságát persze a cenzúra is indokolhatja, mégis megállapítható,

61 BÍRÓ, *A fiatal Bessenyei és íróbarátai*, i. m. (28. j.), 224.

62 BESSENYEI, *A Holmi*, i. m. (11. j.), 331–332.

63 „Ha kézbe vesszünk bármilyen kötetet, például egy iskolás metafizikai művet, csak azt kell kérdeznünk: tartalmaz-e valamilyen mennyiségre vagy számra vonatkozó elvont okfejtést? Nem tartalmaz. S tartalmaz-e valamilyen tényekre vagy létre vonatkozó tapasztalati okoskodást? Azt sem tartalmaz. Akkor tűzbe vele, mert ez esetben csak szofisztika és okoskodás.” – HUME, *Tanulmány az emberi értelemről*, i. m. (37. j.), 159.

64 HUME, *Értekezés az emberi természetről*, i. m. (52. j.), 870. – lásd a kötet utószavát.

65 BESSENYEI, *A Holmi*, i. m. (11. j.), 154; Vö. HUME, *Tanulmány az erkölcs alapelveiről*, i. m. (37. j.) – Lásd *Az erkölcsi érzés* című fejezetet, 109–117.

66 BÍRÓ, *A fiatal Bessenyei és íróbarátai*, i. m. (28. j.), 132–136.

hogy az idő előrehaladtával a magyar filozófus igyekezett megfékezni önnön gondolatainak szabadságát. A gyakorlatban ez a szkeptikus bölcelet végkövetkeztetéseiről való lemondást jelentette, visszatérést a Newtont szimplifikáló Clarke megnyugtatóbbnak látszó fiziko-teológiájához.⁶⁷ Könnyű belátni, hogy Bessenyei „fordulatában” a magyar gondolkodásba mélyen beivódó „kettős igazság” elve él tovább.⁶⁸

*

A magyar felvilágosodás második, fiatalabb írnemzedéke számára sok tekintetben Bessenyei Bécsben kiadott kötetei közvetítették az új eszméket, Hume gondolatai tehát ilyen úton nem hagyományozódtak tovább. Érthető, hogy nem Bessenyei barátainál és követőinél, hanem legfőbb ellenlábásánál, a protestáns hitvédő Teleki Józsefnél bukkanhatunk Hume nézeteinek újabb visszhangjára.

A protestáns egyházvezetés elvileg rokonszenvezett a felvilágosodás tolerancia-gondolatával, valójában azonban idegenkedve fogadta az újtás csaknem minden formáját. Mivel Mária Terézia alatt a protestánsok hátrányt szenvedtek, hajlamosak voltak arra, hogy minden felvilágosult gondolatban és intézkedésben katolikus elnyomást gyanítsanak. A korszerű eszmék valóban könnyebben jutottak el a katolikusokhoz, mint a reformátusokhoz; a katolikus főúri könyvtárakban sokkal több francia művet találhatunk,

67 A fiziko-teológiai irodalom (Thomas BURNET, *The Sacred Theory of the Earth*, 1681–1689; John RAY, *The Wisdom of God in the Creation*, 1691; William DERHAM, *Physico-Theology, or a Demonstration of the Being and Attributes of God from his Work of Creation*, 1713; ez utóbbi magyarul is megjelent SEGESVÁRI István fordításában: DERHÁM Viliám, *Physico-Theologica az az Isten Lételének és Tulajdonságainak a' Teremtés munkáiból való megmuttatása*, Bécs, Trattner, 1793) magyarországi elterjesztésében komoly szerepe volt Bessenyei 1779 utáni – visszafogottan szkeptikus – filozófiájának, melyben, érthető módon, már kevés szerep jutott Hume vallási nézeteinek. Vö. SZAUDER József, *Az estve és Az álmok keletkezése = Uő, Az estve és Az álmok. Felvilágosodás és klasszicizmus*, Budapest, Szépirodalmi Kiadó, 220–269. – Hume és a hozzá közel álló szabadgondolkodók megmosolyogni való naivitást láttak Clarke argumentumaiban: *Brit moralisták a 18. században*, szerk., ford. MÁRKUS György, utószó LUDASSY Mária, Budapest, Gondolat, 1997, 802–807. – Bessenyei mindazonáltal a későbbiekben is visszavisszakanyarodott a szkeptikus dilemmákhoz. Kéziratban maradt munkái egyértelműen ezt igazolják. A tipródás és bizonytalanság továbbélését bizonyítja az is, hogy újra meg újra nekikezdett Pope magyarításának. A mű 1771-es és 1803-as szövegezésének különbségeit lásd BESSENYEI, *Az embernek próbája*, i. m. (26. j.). Élete vége felé *A természet világával* a Pope-éhoz hasonló filozófiai tankölteményt kívánt alkotni. A kései művek írás-módszerére jellemző, hogy a leírt tétellel szemben azonnal megfogalmazódik a kétség is, és ez rögtön bekerül a hosszú jegyzésekbe: BESSENYEI György, *Az embernek próbája vagy a józan okosság*, szerk. MARTON Jenőné, KOVÁCS Andrásné, SIMOR András, előszó SIMOR András, Budapest, Táncsics Mihály Gimnázium, 1991. (Ezekre a szempontokra Demeter Júlia hívta fel a figyelmemet.)

68 PFEIFER, *Magyar filozófusok a 18. század végén*, i. m. (7. j.), 18.

mint a protestáns bibliotékákban. A külföldjáró protestáns diákok jobbára elkerülték Franciaországot – XIV. Lajos protestánsüldözéseinek emléke még elevenen élt –, inkább a svájci és holland szellemi központokat látogatták.⁶⁹

A felvilágosodáshoz való viszony végül is megosztotta a magyar protestánsokat. A Mária Terézia iskolareformjaiért lelkesedő Bessenyei György kilátástalan egyházügyi küzdelmet folytatott a magyar reformátusok politikai vezérével, gróf Teleki Józseffel.⁷⁰ Teleki nagy felkészültségű tudós volt, maga is igen járatos a legújabb filozófiában és teológiában. Európai utazásai során rendkívül hatékony kapcsolatrendszer alakított ki. Genfből kirándulva meglátogatta Voltaire-t, Montmorency-ban Rousseau-val ebédelt, eljárt az enciklopédisták társaságába, és a francia királyi udvarban is fogadták.⁷¹ Az egyházi tanokra nézve veszedelmes felvilágosult nézetek iránt növekvő ellenszenvet táplált, s bázeli tanárának, Daniel Bernoullinak biztatására maga is a hitvédők sorába állt. 1760-ban és 1762-ben Leidenben nyomtatta ki a kinyilatkoztatott vallás védelmében *Essai sur la foiblesse des Esprit-forts* című tanulmányát.⁷² A kis kötet az ateisták és a természetes vallást hirdető „naturalisták”, legfőképp Voltaire nézetei ellen saját módszerüket, a racionalista filozófia érveit sorakoztatja fel. Teleki Isten fogalmából kiindulva észkokokkal igyekezett alátámasztani a csodákba, a misztériumokba, a megváltásba és a feltámadásba vetett hitet. Jellemző, hogy a megrogzött racionalistákat támadó könyv Rousseau tetszését is elnyerte (mind Teleki, mind Rousseau lelkesedett Clarke fiziko-teológiájáért),⁷³ a francia filozófus maga vállalkozott arra, hogy segít népszerűbb formába önteni, és nagyobb sikerre vinni Teleki esszéjét – ám ez a terv nem vált valóra.⁷⁴

Az *Esprit-forts* nemzetközi fogadtatása nemcsak Rousseau érdeklődése miatt mondható jelentősnek. A kötetre a francia jezsuiták is felfigyeltek, és híres lapjukban, a *Journal de Trévoux* 1761. áprilisi számában terjedelmes recenziót jelentettek meg Teleki munkájáról. A jezsuita kritikus voltaképpen elismerően szól az *Essai*-ről, s tételeit a hitvédelem szempontjából hasznosaknak és megalapozottaknak véli. Számunkra különösen azok a reflexiók érdekesek, melyek Telekinek a csodákról alkotott véleményére vonatkoznak. Teleki ugyanis tiszteletben tartja a természeti törvényeket, de védelmére kel

69 KOSÁRY Domokos, *Művelődés a 18. századi Magyarországon*, Budapest, Akadémiai Kiadó, 1980, 424–428.

70 WALDAPFEL, *Magyar irodalom a felvilágosodás korában*, i. m. (19. j.), 130–131; F. CSANAK Dóra, (1983) *Két korszak határán: Teleki József, a hagyományörző és a felvilágosult gondolkodó*, Budapest, Akadémiai Kiadó, 253–260.

71 *Egy erdélyi gróf a felvilágosult Európában: Teleki József utazásai, 1759–1761*, szerk. TOLNAI Gábor, Budapest, Akadémiai Kiadó, 1987 (Régi magyar prózai emlékek, 7).

72 ECKHARDT Sándor, *A francia forradalom eszméi Magyarországon*, Budapest, Franklin, 1924, 191–193; F. CSANAK, *Két korszak határán: Teleki József*, i. m. (70. j.), 106–161.

73 ECKHARDT, *A francia forradalom eszméi Magyarországon*, i. m. (72. j.), 88.

74 F. CSANAK, *Két korszak határán: Teleki József*, i. m. (70. j.), 121–124.

azoknak a csodás eseményeknek, amelyek a teremtésben támadt rendetlenségek kiegyenlítésére szolgálnak. A világ semmiből való teremtését nem kisebb csodának véli, mint azokat, amelyekben a „naturalisták” kételkednek. A jezsuita recenzens Teleki álláspontját alkalmasnak tartja arra, hogy Hume nézeteivel polemizáljon.⁷⁵ Teleki komolyan foglalkozott azzal, hogy könyvét továbbfejlessze és kibővítse, mivel válaszolni szándékozott a műve ellen írt felvilágosult cáfolatokra. Az átdolgozás sajnos nem készült el, de fennmaradt a tervezett mű vázlata. Ebből kiderül, hogy Teleki válaszolni kívánt Hume-nak a csodákról írt fejtegetéseire, és külön fejezetet szeretett volna írni a természetes vallásokról és a természetes morálról.⁷⁶

Teleki József tehát – ellenérzéssel bár –, de folyamatosan olvasta és gyűjtötte Hume köteteit. Fiának, Teleki Lászlónak is Hume-ot ajánlotta olvasmányul,⁷⁷ hatalmas könyvtárában megvoltak a skót filozófus *Pensées Philosophique et Morales* (1767) és *Discours Politique* (1755) című kötetei.⁷⁸

Teleki később is igyekezett csillogtatni filozófiai tudását. 1777-ben a pesti piarista gimnázium filozófiavizsgáján megnyitó beszédet tartott. Kéziratai között fennmaradt az előadás vázlata, amiből világosan kiderül, hogy eredeti elképzelése szerint Hume *Enquiry*-jének 12., *Az akadémikus vagy szkeptikus filozófiáról* szóló fejezetére óhajtott reagálni. Teleki szónoklatterve egészen a szenzualizmus hume-i kritikájáig jut el – itt azonban a fejtegetés megszakad. A gróf alighanem túl nehéznek és bonyolultnak tartotta mindezt, s a végleges orációból elhagyta.⁷⁹

*

David Hume hírneve nemcsak a felvilágosodás és a hitvédelem csatornáin jutott el Magyarországra. Az „anglománia” divatjelenség volt: Bécs e tekintetben is Párizst utánozta, a magyarok pedig az osztrákokat követték. Az 1780-as években a Nagy-Britanniát megjárt utazók angol irodalmi klubot alapítottak Bécsben, s ezzel egy időben Londonban is szerveződött egy „bécsi klub”. Ezek a társaságok az utazás divatját terjesztették, a londoni székhelyű „bécsi klub”-ba azok léphettek be, akik legalább fél évet a császárvárosban töltöttek. A bécsi „angol klub” tagjai közé tartozott Széchényi Ferenc gróf is. 1788-as nagy-britanniai utazása során naplót vezetett, ebből kiderül, hogy találkozott Adam

75 Uo., 151–153.

76 F. CSANAK Dóra, *Teleki József könyvtára = Irodalom és felvilágosodás*, szerk. SZAUDER József, TARNAI Andor, Budapest, Akadémiai Kiadó, 1974, 441–442; F. CSANAK, *Két korszak határán: Teleki József*, i. m. (70. j.), 124; Vö. DAVID HUME, *Beszélgetések a természetes vallásról*, ford. HARKÁNYI András, Budapest, Atlantisz, 2006.

77 F. CSANAK, *Két korszak határán: Teleki József*, i. m. (70. j.), 332.

78 F. CSANAK Dóra, *Teleki József könyvtára*, i. m. (76. j.), 419–420.

79 F. CSANAK Dóra, *Teleki József könyvtára*, i. m. (76. j.), 246–248.

Smith-szel, meglátogatta Robertsont és tiszteletét tette David Hume sírjánál. Az „anglománia” révén tehát Magyarországon is jelentősen gyarapodtak a brit gazdaságpolitikai gondolkodásra vonatkozó ismeretek.⁸⁰

A 18–19. század fordulóján a brit gondolkodás iránti érdeklődés egyre inkább összekapcsolódott a szellemi, politikai és nemzeti szabadságküzdelmekkel. A Habsburg Birodalomban II. József halála után a központilag irányított reformfolyamat visszafordult, hiszen az uralkodó a halálos ágyán rendeletei javát „egyetlen tollvonással” visszavonta.⁸¹ A francia forradalmi eszmék és a függetlenségi mozgalmak híveinek II. Lipót és I. Ferenc uralkodása alatt fokozódó elnyomással kellett szembenézniük.⁸² A bebörtönzött magyar jakobinusok között volt Kazinczy Ferenc is, aki lelkesedett II. József reformjaiért, buzgón olvasta Bessenyei írásait, egyszersmind pártolója volt a nemzeti újjáéledés gondolatának. Hétéves fogsága alatt szüntelenül írt és olvasott; brünni börtönében például David Hume brit történelmébe mélyedve múlatta az időt.⁸³ Nem tudni, hogy mi az, ami igazán megragadta figyelmét a monumentális alkotásból. Lehet, hogy észrevette a mű középkori tárgyú részének magyar vonatkozásait: abban a fejezetben, amelyben Hume német források alapján elbeszéli Nagy Kanut fiainak Magyarországra menekülését.⁸⁴ Mégis leginkább arra gondolhatunk, hogy – miként a legtöbb kortárs forradalmár – I. Károly kivégzésének „pártatlan” leírásában lelte kedvét.⁸⁵ Hume *History of England*-je egyébként Klimó György pécsi püspök jelentős könyvtárában is megvolt.

A Kazinczy Ferenc utáni irónemzedéknél már a felvilágosodás eszményeiből való kiábrándultság jelei mutatkoztak. Jellegzetes szellemi utat járt be ekkor Kölcsey Ferenc, aki a filozófia kérdései iránt is komolyan érdeklődött. A klasszicizmus felől a romantikába hajló irodalmi fejlődésének – a bölcelet síkján – a felvilágosodás szkepticizmusától az új típusú, „kritikai” szemlélet felé való közeledése felel meg. Kölcsey elismeri a szkepszis filozófiatörténeti jelentőségét, ám gondolkodását egyre inkább „a tapasztalat omladékain” feltűnő transzcendentális idealizmus formálja. A tapasztalatba vetett hit lerombolóin az ó- és újkori szkeptikusokat, többek közt Hume-ot érti, akik kételyeikkel csak arra sarkall-

80 FEST, *Skóciai Szent Margittól a Walesi bárdokig, i. m.* (21. j.), 308–316. – A magyarok angliai utazásainak megszervezésében nagy szerepe volt Georg Christoph Lichtenberg göttingeni professzornak, aki kitűnő kapcsolatrendszerrel rendelkezett III. György országában: H. BALÁZS, *Új dinasztia – megújuló magyar társadalom, i. m.* (13. j.), 69–70.

81 ifj. BARTA János, *A nevezetes tollvonás*, Budapest, Akadémiai Kiadó, 1978.

82 ECKHARDT Sándor, *A francia forradalom eszméi Magyarországon, i. m.* (72. j.), 146–162.

83 KAZINCZY, Ferenc *Levelezése*, kiad. VÁCZY János, Budapest, Magyar Tudományos Akadémia, 1890–1911, 19. köt., 53; FEST, *Skóciai Szent Margittól a Walesi bárdokig, i. m.* (21. j.), 368.

84 Vö. GÁL, *David Hume magyar vonatkozásai, i. m.* (34. j.)

85 DAVID HUME, *The History of England from the Invasion of Julius Caesar to the Revolution in 1688*, V. 49; Vö. JAMES FIESER, *Early Responses to Hume's History of England*, Bristol, Thoemmes, 2002.

ják az emberi szellemet, hogy az „kulcsot, fonalat és fáklyát” keressen.⁸⁶ „Nihil est in sensu quod non fuerit prior in intellectu” – fordítja visszájára Kölcsey a locke-i maximát.⁸⁷ Nem véletlen, hogy Voltaire és Rousseau kontroverziájában a magyar költő egyértelműen az idealista Rousseau pártját fogja, hangsúlyozva, hogy „senkit a francia filozófusok Rousseau-nál inkább nem üldöztek. Voltaire, D’Alembert, Diderot, Hume mind öszveesküdtek őellene, hogy litterátori hírnevétől megfosszák”.⁸⁸ A „jólelkű” Hume-ot olyan megingathatatlan szkeptikusnak láttatja Kölcsey, aki Locke empirizmusát ledöntő elméletével teljes bizonytalanságba taszította a gondolkodást: „Hume-nak a maga széksziszében még a revelációra [vagyis a kinyilatkoztatásra] sem jutott eszébe rekurálni [hivatkozni], mint akár Huet, akár Bayle”.⁸⁹

Nem nehéz felismerni, hogy a Hume felett pálcát törő Kölcsey Ferenc kritikája valójában már Kant filozófiájának hatását mutatja. A kantianus bölcsekedés természetesen a magyarországi Hume-recepció történetében is új fejezetet nyit. Kant nézetei figyelemreméltó gyorsasággal találtak utat Magyarországra – főként a német egyetemeken tanuló protestáns diákok közvetítésével. A francia felvilágosodás eszméi többnyire kívül rekedtek a magyar iskolák falain – s ha mégis bebocsátást nyertek, ellenszenvvel és kritikával fogadták őket. Más volt a helyzet Kanttal. Az 1790-es években a protestáns iskolákban többen is nyíltan, fenntartások nélkül kezdtek oktatni a königsbergi bölcsező tanait. Arra lehetett számítani, hogy az általánosan elterjedt Leibniz–Wolff-féle világmagyarázat helyét a kanti apriorizmus foglalhatja el a filozófiaoktatásban. Pápán, Debrecenben és Erdélyben nagy lelkesedéssel fejtegették a kanti *noumenon* (*Ding an sich*) fogalmát, s a kritikai filozófia alapelemeinek magyarázatakor természetszerűen az immár meghaladottnak látszó brit szkeptícizmus – többek közt Hume – kategóriái is előkerültek.⁹⁰ A Milton-fordító Nagy Sámuel – aki egyébként a német pietista fiziko-teológia népszerűsítésével szerzett érdemeket⁹¹ – 1793-ban Kant szellemében kezdte magyarázni

86 SZAUDER József, *Kölcsey, Kant s a görög filozófia* = Uő, *A romantika útján*, Budapest, Szépirodalmi Kiadó, 1961, 164.

87 Uo., 172.

88 KÖLCSEY Ferenc, *Kiadatlan írásai 1809–1811*, kiad. SZAUDER József, Budapest, Akadémiai Kiadó, 1968, 243; Vö. David HUME, *A concise and genuine account of the dispute between Mr. Hume and Mr. Rousseau: with the letters that passed between them during their last controversy*, London, T. Becket and P. A. de Hondt, 1766.

89 KÖLCSEY Ferenc *Összes művei*, kiad. SZAUDER Józsefné és SZAUDER József, Budapest, Szépirodalmi Könyvkiadó, 1960, 975.

90 HORRAY László, *Kant első magyar követői*, in *Irodalom és felvilágosodás*, i. m. (76. j.), 201–228; HAJÓS József, *Korai Kant-kötetek Kolozsvárt; Az erdélyi Fichte-befogadás történetéből* = Uő, *Barangolás kolozsvári könyvtárakban*, i. m. (50. j.), 305–310, 328–377.

91 Heinrich SANDER, *Az Istennek jósága és bölcsessége a természetben*, ford. NAGY Sámuel, Pozsony-Komárom, 1794.

a filozófiát a debreceni református kollégiumban.⁹² Stúdiumaihoz Hume *Treatise*-ének német fordítását is felhasználhatta, könyvtárában ugyanis megtalálható volt az *Über die menschliche Natur* 1790-es hallei kiadása.⁹³

A Kant körül kibontakozó vitában sokféle állásfoglalás született Magyarországon is. Mind a felvilágosult radikalizmus, mind a konzervatív teológia részéről érték bírálatok Kantot. A radikális aufkläristák szellemi vívmányaik veszélyeztetőjét látták a német filozófusban. Martinovics Ignác ateista és materialista szellemű könyvet kívánt írni Kant ellen.⁹⁴ A kritikai filozófia német bírálóinak is akadt magyar követőjük: Rozgonyi József, későbbi sárospataki tanár Georg Jacobit és Karl Leonhard Reinholdot hallgatta Halléban és Jénában. A híres antikantiánus professzorok előadásai nyomán fogalmazta meg *Dubia de initiis transcendentalis idealismi Kantiani* című írását (Pest, 1792), melyben Hume rendszerét vette védelmébe Kant ellenében. Nagy felkészültséggel elemezte a kanti filozófia alapfogalmait (*apriori*, *Ding an sich* stb.). Úgy gondolta, hogy a Hume által felgyújtott tüzet Kantnak nem sikerült eloltania. Egyébként az egész kritikai filozófiát eredetietlennek tartotta, mely – szerinte – alapvetően a skót bölcselő gondolataiban gyökerezik.⁹⁵ Rozgonyi alapos Hume-ismereteit mutatja az is, hogy később kiadott lélektani értekezésében (*Aphorismi psychologiae empiricae*, Sárospatak, 1818) nagymértékben épített Thomas Reid *common sense*-értelmezésére.⁹⁶ Reid közismerten Hume egyik legelmélyültebb brit kritikusa volt.⁹⁷

A Kant körüli eszmecsere tehát Hume filozófiájának átfogó ismeretét is eredményezhették volna Magyarországon – ám a szabad vizsgálódás ekkor az ortodox teológia falaiba ütközött. 1801-ben jelent meg Debrecenben a *Kant szerént való filozófiának rostálgatása levelekben* című névtelen pamflet, mely a vallás és az erkölcs megrontójaként bélyegezte meg Kantot és követőit. Ez a gúnyirat kimondhatatlan károkat okozott nemcsak a kantiánusoknak, hanem a magyar filozófiai gondolkodás egészének: minden protestáns iskolában megtiltották a kritikai bölcsélet oktatását, és a filozófiát újra a hivatalos teológia által megszabott mederbe terelték.

Eközben a magyar nyelvű filozófiatanítás jó ideig szünetelt. Még azok a tanárok is visszatértek a latinhoz, akik korábban maguk a magyar tannyelv harcosai voltak. A Kant elleni „anatéma” feloldásáért később (1818-ban) Kazinczy Ferenc szállt síkra, ekkorra azonban a magyar filozófiai gondolkodás sokat veszített korábbi lendületéből.⁹⁸ A sáros-

92 SZAUDER, *Az estve és Az álom*, i. m. (25. j.), 252-257.

93 SZILÁGYI Ferenc, *Nagy Sámuel ismeretlen fordításairól* = Uő, „Az ész világa mellett”: *Tanulmányok a magyar felvilágosodás*, Budapest, Mundus Magyar Egyetemi Kiadó, 1998, 352–359.

94 ECKHARDT, *A francia forradalom eszméi Magyarországon*, i. m. (72. j.), 97.

95 HORRAY, *Kant első magyar követői*, i. m. (90.j), 201-202.

96 PFEIFER, *Magyar filozófusok a 18. század végén*, i. m. (7. j.), 22.

97 Vö. *Brit moralisták*, i. m. (67. j.), 837-842.

98 HORRAY, *Kant első magyar követői*, i. m. (90. j), 207-209.

pataki református kollégiumban még 1824-ben is latinul értelmezték Locke, Hume, Kant, Fichte és Schelling kategóriáit.⁹⁹

Köztudomású, hogy Kantot Hume bölcselete ébresztette fel „dogmatikai álmából”. Megvolt a lehetősége annak, hogy a magyar filozófia Kant és Hume szabad interpretációja révén már a 18–19. század fordulóján, a felvilágosodás korában önmagára ébredjen – ez a felelősség azonban elmaradt. Nem véletlen, hogy Hume legkorábbi magyar fordítását csak 1882-ben készítette el Kant monográfiája, Alexander Bernát.¹⁰⁰ A rendszeres magyar filozófiai gondolkodás meghonosítása és a magyar bölcséleti műnyelv kialakítása a 19–20. század fordulójáig váratott magára.

99 NYÍRY István *Conspectus Philosophiae empiricae Lockii, scepticae Humii, criticae Kantii, transcendentalis Fichtii et Schellingii, ad suas categorias relati*, Sárospatak, 1824.

100 David HUME, *Vizsgálódás az emberi értelemről*, ford. ALEXANDER Bernát, Budapest, Franklin, 1882. - Hume további magyar fordításainak bibliográfiáját lásd SZÉCSÉNYI Endre, *Ízlések és pofonok*, *Buksz* 5 (1993), 286. [Recenzió David Hume összes esszéinek I. kötetéről, ford. TAKÁCS Péter, *Atlantisz–Medvetánc*, 1992, Budapest, 1992.